

JAKUB NIEDBALSKI

Życ i pracować w domu pomocy społecznej

SOCJOLOGICZNE STUDIUM
INTERAKCJI PERSONELU
Z UPOŚLEDZONYMI UMYSŁOWO
PODOPIECZNYMI

**Życ i pracować
w domu
pomocy społecznej**

40 LAT
WYDAWNICTWA
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

JAKUB NIEDBALSKI

Życ i pracować w domu pomocy społecznej

SOCJOLOGICZNE STUDIUM
INTERAKCJI PERSONELU
Z UPOŚLEDZONYMI UMYSŁOWO
PODOPIECZNYMI

 WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2013

Jakub Niedbalski – Katedra Socjologii Organizacji i Zarządzania, Instytut Socjologii
Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki
90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. nr 41/43

RECENZENT

Elżbieta Zakrzewska-Manterys

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Ewa Siwińska

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI

Barbara Grzejszczak

Publikacja współfinansowana przez
Prorektora ds. Nauki UŁ, Dziekana Wydziału Ekonomiczno-Socjologicznego
UŁ oraz Kierownika Katedry Socjologii Organizacji i Zarządzania UŁ

Ilustracja na okładce: © Living With A Dementia Patient / freshidea / Fotolia

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2013

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.06145.13.0.M

ISBN (wersja drukowana) 978-83-7525-900-1

ISBN (ebook) 978-83-7969-089-3

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 668 58 63, faks (42) 664 58 62

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
Rozdział I. Podstawy teoretyczne badań	13
1.1. Ład społeczny w teorii myśli socjologicznej.....	14
1.2. Ład społeczny w ujęciu normatywnym.....	16
1.3. Ład społeczny w ujęciu interpretatywnym.....	20
1.3.1. Symboliczny interakcjonizm a problematyka ładu społecznego.....	20
1.3.2. Ład społeczny w socjologii fenomenologicznej i etnometodologii.....	24
1.3.3. Ład interakcji i porządek społeczny w koncepcji Ervinga Goffmana.....	27
1.3.4. Instytucjonalne ujęcie ładu społecznego w koncepcji Petera Bergera i Thomasa Luckmanna.....	32
1.4. Ład interakcji i porządek społeczny – podsumowanie.....	34
Rozdział II. Niepełnosprawność intelektualna w ujęciu naukowym i społecznej percepcji	35
2.1. Upośledzenie umysłowe w dyskursie naukowym.....	36
2.2. Przyczyny upośledzenia umysłowego i ich klasyfikacje – ujęcie interdyscyplinarne.....	43
2.3. Upośledzenie umysłowe a choroba psychiczna – podobieństwa i różnice.....	47
2.4. Niepełnosprawność intelektualna jako kategoria społeczna.....	49
2.5. Miejsce osoby niepełnosprawnej intelektualnie w społeczeństwie.....	51
2.6. Realizacja idei podmiotowości osoby upośledzonej umysłowo.....	55
Rozdział III. Miejsce osoby niepełnosprawnej intelektualnie w systemie pomocy społecznej	61
3.1. Polityka państwa wobec osób niepełnosprawnych intelektualnie – rozwiązania systemowe.....	62
3.2. Instytucjonalizacja opieki nad osobami upośledzonymi umysłowo.....	67
3.2.1. Dom pomocy społecznej w strukturze polityki społecznej i systemie prawa.....	68
3.2.2. Realizacja zadań pomocowych w instytucjonalnych w warunkach domu pomocy społecznej.....	71
3.3. Miejsce osoby upośledzonej umysłowo w instytucjonalnym systemie pomocy społecznej – podsumowanie.....	74
Rozdział IV. Metodologia badań	79
4.1. Cel i przedmiot badań.....	79
4.2. Charakterystyka terenu badań.....	79
4.3. Techniki badawcze.....	81
4.3.1. Wywiad swobodny.....	82
4.3.2. Obserwacja uczestnicząca.....	84
4.3.3. Analiza materiałów zastanych.....	85

4.4. Metody jakościowe zastosowane w badaniu środowiska osób upośledzonych umysłowo	86
4.4.1. Metodologia teorii ugruntowanej.....	89
4.4.2. Badanie etnograficzne.....	91
4.4.3. Etnografia a teoria ugruntowana – porównanie metod	94
4.5. Uzasadnienie wyboru określonych metod i technik badawczych.....	97
4.6. Charakterystyka badań w środowisku osób upośledzonych umysłowo	98
4.6.1. Poziom percepcji i kompetencje językowe badanych a zdobywanie danych empirycznych.....	98
4.6.2. Neutralność a zaangażowanie emocjonalne badacza-obszawatora.....	100
4.6.3. Przemiana roli oraz dynamika tożsamości badacza.....	101
4.7. Etyka badań a niepełnosprawność intelektualna – moralne granice eksploracji terenowej.....	104

Rozdział V. Porozumiewanie się, rozumienie, porozumienie – proces budowania ładu interakcji w społecznej przestrzeni DPS.....

5.1. Analiza funkcji komunikacyjnych	107
5.1.1. Sens i znaczenie komunikowania się w instytucji opiekuńczej.....	107
5.1.2. Rodzaje i sposoby porozumiewania się podopiecznych z opiekunami	110
5.1.3. Reguły komunikowania się personelu z mieszkańcami.....	119
5.1.4. Poziomy porozumienia – problematyka intencjonalność i istotności komunikatu	122
5.1.5. Znaczenie aktu komunikacji i porozumiewania się – podsumowanie.....	123
5.2. Konstruowanie „rzeczywistości” instytucjonalnej DPS	125
5.2.1. Rekonstruowanie biografii mieszkańca	125
5.2.2. Reinterpretacje znaczeń dokonywane na poziomie językowo-pojęciowym.....	131
5.2.3. Proces typifikacji i kategoryzowania	137
5.2.4. Środowiskowe normy i metanormy	142
5.2.5. Instytucjonalne rytuały i zwyczaje.....	145
5.2.6. System wartości funkcjonujących w domu pomocy społecznej.....	147
5.3. Negocjacyjny wymiar relacji interpersonalnych	151
5.3.1. Relacje partnerskie a wymagania profesjonalizacji pracy	151
5.3.2. Percepcja potrzeb podopiecznych i ich realizacja przez personel	154
5.3.3. Podejmowanie ról <i>quasi</i> -rodziny <i>versus</i> perspektywa zadaniowa.....	160
5.4. Porozumiewanie się, rozumienie, porozumienie – podsumowanie.....	166

Rozdział VI. Elementy (dez-)organizujące ład społeczny DPS.....

6.1. Kontekst niepewność relacji interpersonalnych personelu i podopiecznych.....	169
6.2. Aktywne działania mieszkańców destabilizujące porządek instytucjonalny.....	173
6.2.1. Sytuacje konfliktowe i konflikty	174
6.2.2. Agresja i autoagresja podopiecznych.....	178
6.3. Zaniechania działań mieszkańców prowadzących do destabilizacji instytucjonalnego porządku	182
6.3.1. Bierność i wycofanie podopiecznych	183
6.3.2. Roszczeniowa postawa mieszkańców.....	187
6.4. Emocjonalny kontekst pracy personelu	190
6.4.1. Odwrażliwiająca rutynizacja pracownika	192
6.4.2. Emocjonalna nadwrażliwość pracownika.....	194
6.5. Konsekwencje emocji w miejscu pracy.....	196
6.5.1. Błędy popełnianie przez personel jako efekt zaangażowania emocjonalnego	196
6.5.2. Konsekwencje interpersonalne popełnianych błędów	198
6.5.3. Emocje w miejscu pracy – stres i destrukcja tożsamości zawodowej	201

Rozdział VII. Kontrola i podporządkowanie <i>versus</i> autonomia i niezależność	207
7.1. Ład interakcji – między autonomią a kontrolą	207
7.2. Płaszczyzny kontroli i autonomii w domu pomocy społecznej	220
7.2.1. Przestrzeń i czas	220
7.2.2. Ciało i cielesność	225
7.2.3. Manipulowanie i zarządzanie wrażeniami	230
7.2.4. Rola autorytetu i bliskich relacji	234
7.2.5. Samodzielność, niezależność – aktywność mieszkańców	238
7.3. Kontrola <i>versus</i> autonomia – podsumowanie	241
Rozdział VIII. Dom pomocy społecznej i jego otoczenie	245
8.1. Przestrzenne i systemowe powiązania oraz społeczne zależności	245
8.2. Mikrośrodowisko społeczne otoczenia domu pomocy	248
8.3. Reguły wzajemności i obszary sporne – społeczny wymiar otoczenia DPS	251
Rozdział IX. Proces socjalizacji pracownika i mieszkańca	255
9.1. Nabywanie umiejętności przystosowawczych.....	255
9.2. Przenikanie się życia zawodowego i prywatnego osób zatrudnionych w domu pomocy	257
9.3. Wydarzenia przełomowe w biografii pracownika domu pomocy społecznej	259
9.4. Satysfakcja z pracy jako element budowania i podtrzymywania tożsamości zawodowej pracownika DPS.....	261
9.5. Proces socjalizacji pracownika i mieszkańca – podobieństwa i różnice	263
9.5.1. Dom pomocy społecznej jako miejsce życia oraz miejsce pracy	263
9.5.2. Nabywanie perspektywy mieszkańca przez osobę upośledzoną umysłowo	265
9.5.2.1. Proces przyjmowania roli i stawania się członkiem instytucji opiekuńczej.....	265
9.5.2.2. Instytucjonalne uwarunkowania percepcji siebie osób upośledzonych umysłowo.....	267
9.5.2.3. Rola środowiska społecznego oraz otoczenia instytucjonalnego w procesie stawania się mieszkańcem domu pomocy	270
9.5.3. Praca, zawód, profesjonalizm – proces stawania się pracownikiem domu pomocy społecznej dla osób upośledzonych umysłowo.....	276
Podsumowanie	285
Bibliografia	291
Spis tabel	303
Aneksy	305

WSTĘP

„Ujawnianie przygodności ładu społecznego” może być w pewnym sensie potraktowane jako funkcja i wyznacznik roli społecznej osób upośledzonych umysłowo. Obserwując bowiem ich sposób radzenia sobie, a raczej nieradzenia, ze standardowymi działaniami, gestami czy rytuałami, możemy sobie uświadomić, jak wiele społecznych oczekiwań musimy spełniać my sami.

Elżbieta Zakrzewska-Manterys (2010: 124)

W literaturze przedmiotu podkreśla się, że postawy społeczeństwa wobec osób niepełnosprawnych ewoluowały od „prawa naturalnej selekcji poprzez dyskryminację, wyniszczenie, postawę izolacji, segregację do obecnie propagowanej opieki oraz integracji” (Olszewski 2005: 107). Proces włączania osób niepełnosprawnych we wszelkie sfery życia ludzi sprawnych na zasadach równouprawnienia i koegzystencji zdaniem współczesnych badaczy odbywa się zgodnie z zasadami idei integracji i normalizacji (Krause 2004: 40).

Dla powodzenia tych działań niezbędne jest zaangażowanie instytucji państwowych, organizacji pozarządowych, a także pełnosprawnych członków społeczeństwa, w tym przede wszystkim najbliższego otoczenia osoby upośledzonej umysłowo. Skuteczność realizacji idei integracji i normalizacji jest w dużej mierze wypadkową właściwego funkcjonowania wszystkich tych podmiotów. Z tego względu nie tylko osoba upośledzona intelektualnie, ale też jej środowisko rodzinne jest obecnie obiektem zainteresowania przedstawicieli różnych dziedzin naukowych oraz praktyków „od pomagania”. Coraz więcej uwagi poświęca się również kwestii integracji osób wykluczanych poza nawias głównego nurtu życia społeczeństwa, co znajduje swój wyraz w polityce państwa oraz konstrukcjach aktów prawnych gwarantujących interesy wrażliwej na marginalizację grupy obywateli.

Pomimo zachodzących zmian oraz szeroko zakrojonych działań ukierunkowanych na polepszenie sytuacji osób niepełnosprawnych, nadal istotnym czynnikiem hamującym proces integracji są pokutujące w społeczeństwie stereotypy i negatywne opinie na temat upośledzenia oraz ludzi dotkniętych różnymi dysfunkcjami psychofizycznymi (Korzon 2004).

Jak podaje Antonina Ostrowska (1997), przyczyną niewłaściwych postaw ludzi pełnosprawnych wobec osób upośledzonych jest lęk przed odmiennością; obawy przed ich niesamodzielnością; brak wiedzy i doświadczeń osobistych oraz nieumiejętność zachowania się w towarzystwie niepełnosprawnych. Krytycznie do sytuacji osób upośledzonych umysłowo odnosi się Elżbieta Zakrzewska-Manterys

(2010: 41), której zdaniem osoby te pozostają na marginesie życia społecznego, „beznadziejnie samotni”, „bardziej wykluczeni niż inni wykluczeni [...], są marginesem marginesu nie tylko dlatego, że podlegają systemowi wykluczeń, lecz także pozostają oddzielni od innych wykluczonych, poprzez to, że ich sytuacja jest >nieciekawa<, nie pobudza do dyskursu”.

Negatywnym zjawiskiem, które w znaczącym stopniu obniża możliwość realizacji idei normalizacji oraz integracji – jest także niewydolność rodziny i brak właściwych postaw ze strony najbliższego otoczenia (por. Warzywoda-Kruszyńska 1999: 24). Ponieważ krewni nie zawsze mogą w prawidłowy sposób wypełniać swoje powinności względem niepełnosprawnych członków rodziny, rolę tę przejmuje państwo, podejmując szereg działań w zakresie zapewnienia odpowiednich warunków egzystencji osobom upośledzonym. Jedną z alternatyw, jakie oferuje państwo, jest umieszczenie osoby niepełnosprawnej w domu pomocy społecznej.

Jest to jednak rozwiązanie, które bywa często utożsamiane z uprzedmiotowieniem jednostki, a przywoływanie teoretycznych wyjaśnień, takich jak chociażby goffmanowska instytucja totalna, dopełnia obrazu nieprzyjemnej, dehumanizującej i bezdusznej instytucji. Człowiek w takim środowisku jest zazwyczaj postawiony w roli „skazańca-zesłańca”, bezwolnego, pozbawionego jakiegokolwiek wpływu na swój los. Przyjmując taką wizję człowieka w placówce opiekuńczej, trudno jest doszukiwać się dla niego przestrzeni życiowej, w której mogłaby być realizowana idea normalizacji.

Z drugiej strony należy pamiętać, że część pomocy państwa z konieczności realizowana jest w formie instytucjonalnej, mimo że coraz powszechniejszy staje się wariant środowiskowy. Ten ostatni zyskał zresztą rzeszę zwolenników jako alternatywa wobec umieszczania osób potrzebujących w placówkach opiekuńczych, za czym przemawiać mają argumenty odnoszące się tak do niemożności realizacji idei podmiotowości jednostki w warunkach instytucjonalnych, jak też do negatywnych skutków społecznych i ekonomicznych takiego rozwiązania. Jednak nie w każdej sytuacji model środowiskowy ma uzasadnienie i nie zawsze może mieć zastosowanie. Nie sposób więc zrezygnować z instytucjonalnej formy udzielania wsparcia i pomocy, zwłaszcza gdy inne jej postacie mogą być nieosiągalne. Trzeba bowiem pamiętać, że o możliwości zastosowania, jak również o skuteczności pomocy środowiskowej decyduje zarówno stan psychiczny, emocjonalny czy umysłowy niepełnosprawnego, jak i kondycja jego najbliższego otoczenia. Niewydolność rodziny (m.in. wynikająca z sytuacji patologicznej, ograniczonych zasobów materialnych czy niemożności opieki sprawowanej przez starzejących się rodziców dorosłych i niepełnosprawnych dzieci) powoduje konieczność ingerencji państwa, które stara się zapewnić odpowiednie warunki egzystencjalne dla osób potrzebujących, pozbawionych innych możliwości funkcjonowania. Jedną z podstawowych form takiej pomocy jest właśnie umieszczenie osoby niepełnosprawnej w specjalnie do tego celu stworzonych i przystosowanych ośrodkach, takich jak dom pomocy społecznej.

System opieki instytucjonalnej nad osobami upośledzonym umysłowo wydaje się być na stałe wpisany w pejzaż naszego życia społecznego. Będzie on bowiem obecny dopóty, dopóki wśród nas znajdują się osoby niepełnosprawne intelektualnie, którym krewni, bliscy czy środowisko zamieszkania nie są w stanie zagwarantować podstawowej opieki i pomocy. Co więcej, o ile nadal będziemy mieli do czynienia z odmiennymi stanowiskami wyrażanymi przez zwykłych członków społeczeństwa, przedstawicieli nauki i praktyków „od pomagania”, a dotyczącymi „rzeczywistości” warunków życia w domach pomocy, problematyka egzystencji człowieka upośledzonego umysłowo, umieszczonego w domu pomocy będzie ciągle aktualna.

Dlatego właśnie przedmiotem badań niniejszej pracy uczyniono system społeczny placówek opiekuńczych obserwowany z perspektywy interakcji mieszkańców i pracowników domu pomocy społecznej przeznaczonych dla osób upośledzonych umysłowo. Na płaszczyźnie stosunków interpersonalnych analizie poddano charakter oraz zakres oddziaływania instytucji opiekuńczych na ludzi niepełnosprawnych intelektualnie z punktu widzenia zaspokajania ich egzystencjalnych potrzeb, poszanowania praw i realizacji idei podmiotowości.

W książce została przedstawiona sytuacja życiowa niepełnosprawnego intelektualnie mieszkańca domu pomocy społecznej. Przede wszystkim skoncentrowano się na zagadnieniu realizacji potrzeb człowieka upośledzonego umysłowo w placówce opiekuńczej oraz na kwestiach integracji wewnątrzśrodowiskowej i normalizacji życia w warunkach instytucjonalnych.

Ową problematykę rozpatruje się z dwóch perspektyw. Pierwszej, wywodzącej się z goffmanowskiej wizji instytucji totalnej, w której jednostkę przedstawia się jako uprzedmiotowiony obiekt działań innych osób, demaskując sytuację izolowania i zależności osobistej (co w przypadku klientów pomocy społecznej szczególnie uwidacznia się w przypadku osób niezaradnych życiowo, niezdolnych do samodzielnej egzystencji, które z tej racji umieszczone zostały w specjalistycznych ośrodkach całodobowej opieki i nadzoru). Druga perspektywa prezentuje model relacji personelu i podopiecznych, charakteryzujący się indywidualistycznym podejściem do potrzeb osoby niepełnosprawnej, z poszanowaniem jej prawa do autonomii i samostanowienia.

Konfrontacja tych dwóch perspektyw i obszarów zagadnień, tj. „normalizacji” życia mieszkańca DPS, a z drugiej strony negatywnych konsekwencji, jakie stwarza przyjęcie roli podopiecznego takiej placówki, jest przedmiotem dociekań badawczych autora.

Przy czym zasadniczym celem badań było ukazanie procesu kreowania, podtrzymywania i rekonstruowania porządku społecznego w kontekście relacji interpersonalnych pracowników z niepełnosprawnymi intelektualnie mieszkańcami domu pomocy społecznej. Specyfika i charakter wzajemnych oddziaływań przedstawicieli tych dwóch środowisk, a także ich rola jako podmiotów aktywnie współuczestniczących w procesualnym wymiarze budowania ładu interakcji

stanowiły fundament dla poszukiwania odpowiedzi na pytanie: W jaki sposób i przy użyciu jakich mechanizmów udaje się osiągnąć wewnętrzną równowagę i względną stabilizację instytucji pomocowo-opiekuńczej (domu pomocy społecznej), skoro występują w niej sprzeczne interesy, istnieją siły destabilizujące cały układ, a główni aktorzy – niepełnosprawni intelektualnie podopieczni oraz personel – którzy przynależą do różnych światów?

Koncentrując się na opisie i analizie interakcyjnych podstaw konstruowania i podtrzymywania ładu społecznego w instytucjonalnych warunkach domu pomocy społecznej, podejmowana jest próba zrozumienia danego „fragmentu” rzeczywistości oraz nakreślenia jego charakteru i specyfiki. Zamiarem autora, poza poznawczym znaczeniem prowadzonych badań, jest również położenie nacisku na ich wymiar aplikacyjny, poprzez praktyczne wykorzystanie wyników badań i ich zastosowanie w realizacji zadań pomocowych, a tym samym poprawy działania domu pomocy społecznej jako specyficznej organizacji świadczącej usługi opiekuńczo-wychowawcze dla osób niepełnosprawnych intelektualnie.